

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН В РИНКОВИХ УМОВАХ

Безух О. В.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник відділу правових проблем підприємництва НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Стаття присвячена дослідженню господарських правовідносин суб'єкта господарювання з іншими учасниками ринку та їх трансформації в умовах конкуренції.

Ключові слова: економічна конкуренція, господарські правовідносини, господарський правопорядок.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» внутрішня політика в Україні ґрунтується на принципі забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості. Господарський кодекс України, інші законодавчі акти не надають системного визначення ринкових засад та ринкових відносин. В юридичній науковій літературі майже не згадується поняття ринкових відносин, хоча ринкові відносини є саме тими відносинами, які підлягають врегулюванню правовими засобами.

Відповідно до ст. 5 ГК України правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів. Разом з тим ст. 3 ГК України невиправдано обмежує дійсні ринкові відносини та передбачає як предмет регулювання економічні відносини суб'єктів господарювання між собою та між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю. Це потребує дослідження господарських правовідносин як економічних.

Ринкова економіка є системою надзвичайно складних зв'язків з великою кількістю дійових осіб (суб'єктів). Як зазначає І. Кірцнер, ринок протягом будь-якого проміжку часу складається з взаємодіючих рішень споживачів, підприємців-виробників та власників ресурсів [1, с. 19]. М. І. Книш вказує, що першим і важливішим елементом ринкової економіки є наявність виробників і споживачів, який формується в процесі суспільного розподілу праці, коли одні виробляють товар, інші споживають його [2, с. 9].

Економічним суб'єктом та головною діючою особою економічних (ринкових) відносин є підприємець (комерсант, підприємство), який вводить товар в господарський оборот та забезпечує його рух. Європейське господарське право узагальнює поняття «підприємство», яким вважається будь-яке утворення, що здійснює господарську діяльність. Відповідно до функціонального визначення підприємства, наданого Судом європейських співтовариств, підприємство розуміється як будь-який суб'єкт, що здійснює економічну діяльність незалежно від його правової форми та способу фінансування. Держави та їх органи, установи також можуть бути підприємствами, якщо вони діють не для реалізації владних повноважень. Державні органи є підприємствами в тому випадку, коли їх діяльність не відрізняється від діяльності інших підприємств, навіть коли відповідно до національного права вказана діяльність здійснюється не в приватноправовій, а в публічно-правовій формі [3, с. 645].

В Україні головним економічним суб'єктом визначений суб'єкт господарювання. Незважаючи на те, що згідно зі ст. 8 ГК України держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання, ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» при регулюванні конкуренції визначає органи влади як суб'єкти господарювання.

Підприємству протистоїть споживач як економічний суб'єкт. Особливістю господарського законодавства є декларування захисту прав. Особу споживача як учасника ринку та економічних відносин законом не визначено. У ст. 39 ГК України зазначено, що держава забезпечує громадянам захист їх інтересів як споживачів, надає можливість вільного вибору товарів (робіт, послуг), набуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання товарів (робіт, послуг) відповідно до їх потреб, і гарантує придбання або одержання іншими законними способами товарів (робіт, послуг) в обсягах, що забезпечують рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності. Держава прийняла Закон України «Про захист прав споживачів», який передбачає захист виключно споживачів – фізичних осіб, які придбавають товар для власного споживання. Разом з тим, споживання поділяється на особисте і виробниче [2, с. 9]. В обох випадках функція та роль споживача щодо вибору товару певного підприємства, що конкурує на ринку з іншими, є однаковою.

У взаємодії підприємств і споживачів необхідно відзначити особливу роль держави на ринку, яка є власником величезних матеріальних ресурсів, залежно від здійснення певних функцій для забезпечення потреб суспільства може виступати підприємством, споживачем або регулятором та охоронцем виникаючих економічних відносин на ринку.

З точки зору економічних відносин формою взаємодії суб'єктів ринку і механізму (економічного – прим. авт.) регулювання пропорцій на ринку виступає економічна конкуренція. Основна функція конкуренції полягає в тому, щоб визначити економічні регулятори, якими є ціни, норма прибутку

тощо [2, с. 10]. Конкуренція існує не тільки між підприємствами, а й між споживачами як взаємовідношення з приводу формування цін і обсягу попиту на ринку.

Основні закономірності ринку та конкуренції, головною з яких є закон попиту та пропозиції, не можуть бути безпосередньо імплементовані у правові норми. Але, як зазначив В. М. Сирих, економічні і соціальні закономірності, що обумовлюють суть правового явища, є зовнішніми стосовно права і його явищ. Тому реальний результат впливу неправових факторів на право виявляється у самому праві, його явищах.

Для права важливий не тільки матеріальний зміст тих чи інших правових норм, а й правомочності та зобов'язання сторін з приводу сутнісних економічних та інших зв'язків [4].

Питання економічної конкуренції переважно розглядаються з точки зору порушення публічного господарського порядку та його захисту згідно із законодавством про захист економічної конкуренції. При цьому розробці питань правового регулювання вільної конкуренції надається недостатньо уваги. Припинення правопорушень відповідно до законодавства про захист економічної конкуренції не створює процесу та правил конкуренції, які забезпечують вільний рух товарів та капіталу, та носить допоміжний характер у регулюванні економічної конкуренції.

Деякі економісти розглядають економічну конкуренцію як специфічну форму конфлікту підприємств. Так, О. С. Шнипко визначив ринкову конкуренцію як суперечливу форму конфлікту та співіснування підприємств [5, с. 13]. Такий підхід є логічним з точки зору аналізу економічного суперництва суб'єктів господарювання на ринку та протилежності їх інтересів стосовно одне одного, що об'єктивно існують. Разом з тим завданням права є усунення чи недопущення конфліктів, які перешкоджають учасникам відносин у реалізації власних прав, що проявляється у встановленні правил співіснування конфлікуючих осіб.

Саме конфлікти за визначенням та бажання суб'єктів господарювання вирішити їх на власну користь породжують негативні явища в економічній конкуренції та створюють умови для її правової регламентації та захисту. Сама природа конфлікту, як суспільного явища, передбачає можливість його вирішення. Із змісту суспільних процесів та характеру конфліктів впливають мета та засоби правового забезпечення інтересів всіх учасників відносин.

Необхідно зазначити, що безпосередньо суб'єктам господарювання не надано правових засобів для вирішення чи усунення зазначеного конфлікту, окрім звернення до суду чи іншого компетентного органу за захистом порушених прав. Інтереси суб'єктів ринку в конкуренції є суперечливими та навіть діаметрально протилежними як на рівні конкуруючих суб'єктів господарювання, так і інших учасників відносин економічної конкуренції. Як суб'єкт господарювання, він намагається вирішити конфлікт шляхом отримання перемоги в конкуренції за допомогою певних конкурентних стратегій, які мають економічний і організаційний зміст, або застосовувати прийоми та вступати у відносини, які врегульовані та визначені правом як правопорушення, та є забороненими законодавством про захист економічної конкуренції. Правові заборони забезпечують утримання суб'єктів господарювання, органів влади і господарського управління від протиправних дій у випадку здійснення правопорушень – усунення перешкод в конкуренції шляхом припинення правопорушень та притягнення винних до відповідальності.

Реалізація конкурентних стратегій суб'єктів господарювання також має відбуватися в певних межах, оскільки всі суб'єкти господарювання зобов'язані рівною мірою виконувати правила обміну товарів, тобто правила, що регулюють господарську діяльність. Необхідно особливо акцентувати увагу, що відносини економічної конкуренції не обмежуються лише ринком товарів. Як слушно визначив С. П. Рабінович, до благ, які виступають предметом обміну і розподілу в економічних відносинах, належать, зокрема, крім матеріальних благ (предмети споживання і засоби виробництва), також блага-стани (визнання), блага-процеси (життєдіяльність, творчість) тощо [6, с. 7].

Це має принципове значення для оцінки конкурентних та інших економічних (господарських) відносин, оскільки метою суб'єктів господарювання, окрім отримання прибутку, є завоювання певного стану (частки на ринку) чи можливості входу на певні ринки та конкурувати на них, а також процесу як можливості впливати на умови обороту товару на ринку. Саме успіхи в цьому і забезпечують суб'єктам господарювання можливість отримання прибутку та його розмір, перемогу у конкуренції. Ступінь доступу до цих благ та їх обміну і розподілу в ринкових умовах може комбінуватися залежно від стратегій конкурентів.

Наприклад, суб'єкт господарювання може зменшити здобутки від реалізації товару шляхом зменшення його ціни для збільшення частки на ринку. Продаж товару за ціною, нижчою від його собівартості з метою отримання перемоги в конкуренції, в економічній науці отримало назву демпінг. Але в Україні застосування поняття демпінгу здійснюється виключно при регулюванні зовнішньоекономічних відносин. Демпінг – ввезення на митну територію країни імпорту товару за ціною, нижчою від порівнянної ціни на подібний товар у країні експорту, яке заподіює шкоду національному товаровиробнику подібного товару. Правила встановлення випадків демпінгового імпорту та захисту від нього національного

товаровиробника встановлені Законом України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» [7]. Разом з тим явища демпінгу в конкурентній боротьбі можуть виникати і між національними товаровиробниками, але законодавцем не встановлені правила врегулювання таких відносин на внутрішньому ринку.

Конкурентні відносини мають певні особливості порівняно з класичним розумінням правовідносин. Так, Закон України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» [8] як предмет дослідження для застосування механізмів захисту інтересів національного товаровиробника та врегулювання відносин при зростанні імпорту товарів на ринки України визначає не суб'єктів ринку, а безпосередньо конкуруючий товар – товар, який безпосередньо конкурує з товаром, що є об'єктом спеціального розслідування.

Тобто головним для визначення процесу конкуренції є не якості особи, що виробляє та реалізовує відповідний товар, а якості самого товару, який обирається споживачами. При цьому процес сприйняття відповідного товару споживачем може бути пов'язаний із виробником внаслідок наявності у нього певної ділової репутації, а може взагалі бути не пов'язаним з будь-яким виробником. Споживчі якості товару, відповідна його цінність та бажаність його придбання визначається виключно споживачем за його внутрішнім переконанням, що передбачає можливість впливу на нього з боку недобросовісних підприємців.

Інше ставлення до продукції у підприємців, що продають товар. Як справедливо зазначив К. Маркс, капіталіст виробляє товар не заради самого товару, його споживчої вартості або особистого споживання. Його інтересує відношення додаткової вартості, тобто надлишку вартості, з яким він продає товар, до всього капіталу, витраченого на виробництво товару. Інтересом капіталіста є затуманити це співвідношення і внутрішній зв'язок надлишкової вартості та витраченого капіталу [9]. Цей принцип, визначений К. Марксом, є одним з головних в розумінні змісту конкуренції.

Можливість збільшувати додаткову вартість (прибуток) у співвідношенні з витраченим капіталом і є головним економічним стимулом підприємництва та конкуренції, який досягається за допомогою правомірних та неправомірних заходів, застосування яких і підлягає врегулюванню. Не випадково правовим принципом регулювання господарських відносин у ст. 6 ГК України визначено свободу підприємницької діяльності у межах, визначених законом. Безмежна свобода у погоні за отриманням прибутку руйнує чесні і справедливі економічні відносини.

Додаткова вартість (прибуток) може виникнути лише унаслідок реалізації товару споживачам, що відбувається за допомогою правочинів. Разом з тим, як справедливо зазначає В. М. Махінчук, «об'єкт цивільно-правового правочину, як правило, не призначений для одержання прибутку його сторонами або ж прибуток не є його основною метою» [10]. Тобто здійснення правочину є обов'язковим, але не достатнім елементом у підприємницьких відносинах, оскільки він не враховує фактора прибутку підприємця і виникаючими у зв'язку з цим інтересами та взаємовідносинами між учасниками ринку.

Прибуток підприємця як матеріальне благо знаходиться у взаємозв'язку з іншими благами-станами та благами-процесами, які можуть виникати у підприємця завдяки економічній конкуренції та, в свою чергу, впливають на інших учасників ринкових відносин. При цьому цими благами-станами (наприклад, певний ринковий стан) та благами-процесами (наприклад, умови обороту товару, доступ до матеріальних ресурсів тощо) користуються й інші учасники ринкових відносин, але різною мірою та з різною метою. При цьому володіння одними благами впливає на можливість володіння іншими. Так, можливість впливати на умови обороту товарів на ринку може призвести до монопольного стану. Наявність монопольного стану суб'єкта господарювання надає можливість впливати на умови обороту товарів на ринку. Наявність монопольного стану суб'єкта господарювання або можливості впливати на умови обороту товарів на ринку може створювати додатковий прибуток та інші матеріальні блага.

Існує тенденція, що підприємець, який намагається отримати перемогу за рахунок ліпшого співвідношення додаткової вартості і вкладеного капіталу, почне контролювати й інші блага (стани та процеси), що існують та виникають на ринку. І було б неправильно зіставляти бажання отримувати прибуток із наявністю добросовісності в діях підприємця. Як зазначив К. Маркс, забезпечте капіталу 10% прибутку, і капітал згоден на всяке застосування, при 20% він стає жвавим, при 50% позитивно готовий зламати собі голову, при 100% він зневажає всі людські закони, при 300% немає такого злочину, на який він не ризикнув би піти, хоча б під страхом шибениці [11].

Такі об'єктивні явища висувають питання про формування певної політики їх подолання. Як слушно визначив В. Г. Бодров, в Україні існує протиставлення та конфлікт двох типів консервативної економічної ідеології, що впливають з різних традицій ринкового і центрально-керованого господарств. На підставі порівняльного аналізу поглядів англо-американського та європейського неолібералізму, в першому випадку об'єктом аналізу та впливу з боку держави є поведінка господарюючого суб'єкта на ринку, його пристосованість до умов недосконалої конкуренції, у другому – закономірності формування і підтримки з боку держави конкурентного ладу ринкового господарства, який сам по собі задає параметри економічної поведінки. Для України, за визначенням В. Г. Бодрова, більш прийнятною є ортоліберальна концепція становлення соціального ринкового господарства, принцип організації ринків на протигагу методам природно-стихійного утворення ринкових структур, створення конкурентного ладу за умов жорсткої синхронізації процесів в економіці [12, с. 13–16].

Традиційно вважається, що об'єктом державного регулювання є господарська діяльність, під якою відповідно до ч. 1 ст. 3 ГК України розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. На думку автора, в такому підході і проявляється традиція центрально-керованих господарств.

Разом з тим, аналіз чинного законодавства свідчить, що поряд із держаним регулюванням певних видів господарської діяльності [13] держава здійснює регулювання певних ринків [14], а також встановлює загальні принципи та правила відносин між учасниками ринку безвідносно до видів господарської діяльності та ринків [15]. При цьому необхідно звернути увагу, що об'єктом державного регулювання стає не регулювання діяльності окремих учасників ринку, а здійснення регулювання всього комплексу відносин, які виникають у певних сферах. Наприклад, державне регулювання ринків фінансових послуг визначається, як здійснення державою комплексу заходів щодо регулювання та нагляду за ринками фінансових послуг з метою захисту інтересів споживачів фінансових послуг та запобігання кризовим явищам.

З аналізу зазначеної норми можна зробити висновок, що державне регулювання відбувається у кількох суміжних сферах (ринках фінансових послуг), а метою регулювання є не забезпечення прав суб'єктів господарювання – учасників відносин, а захист інтересів споживачів та запобігання кризовим явищам. Тобто кінцевою метою державного регулювання є забезпечення певного правового порядку в цілому.

З точки зору суспільного господарства право має створити умови для ефективного застосування факторів виробництва (капіталу, природних ресурсів, праці) та отримання прибутку, а також забезпечення споживачів та вирішення інших суспільних проблем за рахунок матеріальних ресурсів. Це потребує застосування різних правових режимів, що динамічно змінюються, але головним завданням є визначення «системи координат», створення умов, в яких здійснюється господарська діяльність, яка мінімізує наслідки існування феномена ринкової влади.

Враховуючи, що «під юридичним режимом (для даної сфери правових явищ та відносин) розуміють цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується особливими прийомами регулювання – особливим порядком виникнення та формування змісту прав та обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що розповсюджуються на дану сукупність норм» [16], можна стверджувати – юридичний режим регулювання господарських відносин в умовах конкуренції визначається, з одного боку, намаганням суб'єктів господарювання отримати найбільший прибуток (матеріальні блага), з іншого – реалізацією соціальних завдань та суспільних інтересів, забезпечення виконання функцій споживача, що досягається публічно-правовими засобами, в тому числі має обмежуватися намаганням суб'єктів господарювання отримати найбільший прибуток (матеріальні блага).

Таким чином, в умовах ринкової економіки господарські правовідносини трансформуються, і на перший план виходять відносини між суб'єктами господарювання і споживачами (незалежно від організаційно-правового статусу: держава, фізичні особи, суб'єкти господарювання), які визначають місце його учасників та стан ринку. Конкуренція як економічна форма взаємодії учасників ринку створює взаємозв'язок всіх учасників ринку (держави, суб'єктів господарювання та споживачів) та правовідношень, що виникають між ними (приватних, організаційно-господарських) стосовно виникаючих економічних пропорцій на ринку та його параметрів. Враховуючи, що суб'єкти господарювання (підприємства) є головним суб'єктом ринку, доцільно вважати господарськими (ринковими) всі правовідносини, в які вступає суб'єкт господарювання з держаними органами та споживачами стосовно реалізації його господарської компетенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Киричнер И.* Конкуренция и предпринимательство / Пер. с англ. – Под ред. А. Н. Романова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 239 с.
2. *Кныш М. И.* Конкурентные стратегии: учебное пособие. – СПб., 2000. – 284 с.
3. *Основы германского и международного экономического права: учебное пособие // Х. Й. Шмидт-Тренц, Ю. Плате, М. Пашке и др.* – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос.ун-та, 2007. – 736 с.
4. *Сырых В. М.* Логические основания общей теории права. – Т. 1. Элементный состав. – 2-е изд. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004. – С. 67.
5. *Шнипко О. С.* Конкурентоспроможність України в умовах глобалізації [Текст]: автореф. дис... докт. екон. наук: 08. 00 .03 / Шнипко Олександр Сергійович. Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2008. – 32 с.
6. *Рабінович С. П.* Юснатуралізм у приватному праві (західноєвропейська традиція). – К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. – С. 7.

7. Закон України «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/330-14>.
8. Закон України «Про застосування спеціальних заходів щодо імпорту в Україну» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/332-14>.
9. Маркс К. Капітал. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1980. – С. 45–47.
10. Махінчук В. М. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 83.
11. Dunning T. J., Trade's Unions and Strikes: Their Philosophy and Intention. – London: Published by the author, and Sold by M. Harley, No 5, Raquet court, Fleet street, E.C. 1860. – P. 35–36. – 52 p., цитата по: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 23. – С. 770.
12. Бодров В. Г. Економічний неокосерватизм: зміст, еволюція, взаємозв'язок теорії і практики [Текст]: автореф. дис... док. економ. наук.: 08.01.04 / Бодров Володимир Григорович, Київський університет ім. Тараса Шевченка, Київ, 1995. – 49 с.
13. Закон України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 32. – Ст. 268.
14. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 1.
15. Закон України «Про захист економічної конкуренції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/330-01>.
16. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – С.172–175.

The article investigates the economic pravootnosheniysubektov management with other uchasnikami market and their transformation in market conditions.

Стаття посвячена дослідженню господарських правоотношень суб'єкта господарювання з другими учасниками ринку и их трансформації в условиях конкуренції.

РОЛЬ САМОРЕГУЛІВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ФОНДОВОМУ РИНКУ

Полюхович В. І.,

*доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник НДІ приватного права і
підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України*

У статті досліджуються питання саморегулівної діяльності на фондовому ринку України. Визначено особливості існуючого стану правового регулювання саморегулювання, запропоновано шляхи його удосконалення, визначено авторську позицію щодо новітнього законодавства в цій сфері.

Ключові слова: фондовий ринок, саморегулівні організації, професійні учасники, ліцензування.

Поєднання економіко-правових методів щодо централізованого та децентралізованого засобів впливу права на суспільні відносини має свою якісну відмінність та позитивні результати. Централізоване, імперативне правове регулювання (метод субординації) здійснюється на владно-імперативних засадах. Механізм правового регулювання тут простий: його початкова ланка — зобов'язуючі юридичні норми, потім відповідні правовідносини і, нарешті, реалізація юридичних обов'язків, коли суб'єктивне право зводиться до вимоги виконання обов'язку. Децентралізоване, диспозитивне правове регулювання (метод координації) визначається активністю учасників регульованих суспільних відносин. У застосуванні децентралізованого методу регулювання вступають у дію не тільки зобов'язання чи заборони, а й механізми дозволу, їх різноманітні поєднання. Особливість механізму правового регулювання полягає тут у тім, що центральною ланкою в складних комплексах застосовуваних юридичних засобів стає суб'єктивне право, що не зводиться лише до одного права вимоги, а має свій диспозитивний зміст, що повинен займати своє місце в механізмі державного регулювання [1].

В умовах розвитку системи державного регулювання фондового ринку підвищується роль саморегулювання як засобу диверсифікації та деталізації регулятивного впливу на ринок. Саморегулювання впливає з особливих синергетичних властивостей економіко-правової системи, до числа яких відносяться її самоорганізація, взаємозв'язок та взаємозалежність елементів, поєднання адміністративно-та цивільно-правових методів регулювання. Регулювання фондового ринку, як і економіки в цілому, являє собою єдність державного регулювання та саморегулювання. Як досліджено вище, історично регулювання фондового ринку було представлено саморегулюванням, що здійснювалося фондовими біржами, а безпосередньо державне регулювання виникло значно пізніше. У контексті нашого дослідження